

שירת־החול העברית בכתבי־היד מן הגניזה

מאת ח' שירמן

1. פתיחה

מי שזכה להציץ באחדים מאוספי הגניזה המפורזים כיום ברחבי העולם יודע מה מרובות בהן ההעתקות של תפילות, שירים ופיוטים. אכן כל עוד לא הגיע מיונם וסידורם של אותם האוספים לסיומם לא ניתן לנו לקבוע אפילו בקירוב את מספר הדפים שבמדורי השירה והפיוט. ברם, אם נאמר שהוא מגיע לכמה רבבות, לא תהיה בכך משום הפרזה. רובם הגדול שייך למדור התפילות והפיוטים ממינים שונים, מיעוטם שייך לסוג הספרותי שנוהגים לקרוא בשם שירת־החול. המיעוט הזה כולל אמנם רק כמה אלפי דפים, אך לרבים מהם נודעת חשיבות יתרה, הואיל והתגלו בהם יצירות מעולות שלא נודעו לנו ממקורות אחרים.

מוטב להזכיר בהקשר זה, כי כמה מן המלומדים שהניחו את היסודות ל'חכמת ישראל' במאה שעברה, היו מעוניינים בשירת ימי הביניים העברית מכל הסוגים. אלא ששירי הקודש עמדו לרשותם בשפע – בין השאר במחזורים וקובצי סליחות עתיקים ולפי מנהגים שונים, בעוד שמקורותיהם לחקר שירת־החול היו מצומצמים ודלים למדי. לא נותרו להם אלא מעט מזער מן היצירות החילוניות של יהודי ספרד, פרובאנס ואיטליה; בראש וראשונה כמה סיפורים מחוזרים מסוג 'המקאמות' ביניהם כאלה שיצאו לאור כבר במאות החמש־עשרה והשש־עשרה ונתפרסמו בין הקוראים היהודים בכל תפוצות גלותם.¹ מאידך גיסא, נמצאו קובצי שירי חול מועטים שנשתמרו עד למאות התשע־עשרה והעשרים. הללו היו בעיקר העתקות שהותקנו בתחומיה של הממלכה העותומנית² בידיהם של גולי ספרד ופורטוגל, מן המאות השש־עשרה והשבע־עשרה,

1 דפוסים קדומים של יצירות פיוטיות גדולות ומקאמות עבריות הריהם: 'בחנית עולם' לידעיה הפניני, מאנטובה 1476-1480; 'אבן בוחן' לקלונימוס בן קלונימוס, נאפולי 1489; 'משל הקדמוני' לאבן־סהולה, שונצינו 1/1490; ה'מחברות' לעמנואל הרומי, ברישה 1491; 'מליצת עפר ודינה' לוידאל בנבנשת, 1516, רימיני 1525; 'בן המלך והנזיר' לאבן חסדאי, קושטא 1518; 'מנחת יהודה' ו'מלחמת החכמה והעושר' לאבן שבת, קושטא 1543; 'תחכמוני' לאלחריזי, קושטא 1558; 'ספר שעשועים' לזבארה, קושטא 1577.

2 למשל כתבי־היד אוקספורד 1969, 1970, 1972, 2000; וינה 111; פירקוביץ ב 39 (לנינגרד); מונטיפיורי 362; ד'ס ששון 590 ועוד. כתבי־היד ששון 589 ושוקן 37 הגיעו לאירופה רק במאה העשרים.

ומתוכם שאבו את רוב ידיעותיהם ראשוני חוקרינו כגון ש"ד לוצאטו, י"ל דוקס ובני זמנם.³

בשליש האחרון של המאה התשע-עשרה נודעו לראשי 'חכמת ישראל' עוד מקורות חשובים לשירת-החול העברית. היו אלה העתקות שהובאו לאירופה מארץ תימן ובכללן שירים המלוקטים מתוך דיואנים ספרדיים קדומים ואף יצירות גדולות שהלכו לאיבוד במרוצת הדורות וקמו לפתע פתאום מתהום הנשייה (כגון הדיואן של אברהם אבן עזרא, מחצית 'מחברות איתאל' לאלחריזי).⁴ ספרים אלה ודומיהם ניצלו והגיעו עד זמננו בשל הכבוד והחיבה שיהודי תימן רחשו לכתביהם של יהודי ספרד. בשל הערצה זו ניסו הם אף בעצמם לחבר שירים בצורתם וברוחם של אחיהם שבקצה המערב. ברם נראה שגם העתיקות שבין ההעתקות התימניות שבידינו אינן קדומות מן המאה החמש-עשרה.⁵

'תור הזהב' של האסכולה הספרדית נמשך בקירוב מן המאה האחת-עשרה עד למאה השלוש-עשרה, ולפיכך קיים פער בן ארבע עד שש מאות שנה בינו לבין זמן העתקותיהם של צאצאי הגולים בתורכיה. המדובר כאן בראש וראשונה בדיואנים ובאנתולוגיות הכוללות שירי התקופה הקלסית. מאידך גיסא, הגיע אלינו מספר מצומצם של יצירות בודדות ממחברי אותה התקופה ('ספר הענק', 'תחכמוני' וכו') שהועתקו עוד לפני המאה החמש-עשרה.⁶

עד כמה דלים היו המקורות לשירי החול בראשיתה של 'חכמת ישראל' רואים אנו מנסיונו של י"ל דוקס לאסוף את כל יצירות אבן גבירול שאינן מסוג שירי הקודש. דיואן מיוחד למשורר הנ"ל לא היה ידוע באותם הימים, וכדי להגשים את תכניתו נאלץ דוקס לחפש ולחטט באנתולוגיות מאוחרות וכך הצליח לצרף את החוברת הצנומה 'שירי שלמה' (הנובר 1858) שהכילה בסך הכול 69 שירי חול של המשורר האהוב עליו.⁷ עד כמה גדל מספר מקורותינו מאז, מראה המהדורה החדשה של שירי החול לאבן גבירול

3 בשירת החול העברית היו מעוניינים מלבדם גם פ' דליטש, ש"י קמפף וא' גייגר. על עבודתם של החוקרים הנ"ל עיין במבואי האנגלי ל'אוצר השירה והפיוט' לי' דוידון, מהדורה ב (1970), עמ' VIII-XIV.

4 על כתיב-היד התימנים עיין: M. Steinschneider, *Verzeichnis der hebr. Hss... Berlin*, I (1878), pp. 69 ff.; II (1897), pp. 28-29. על כתב-היד האוקספורדי של 'מחברות איתאל' עיין גם כן: E. Fleischer, *Journal of Jewish Studies (JJS)*, XXIV (1973), pp. 179-184.

5 ייתכן שכתב-יד ברלין 186 (דיואן אברהם אבן עזרא) שייך עוד למאה החמש-עשרה.

6 למשל 'ספר הענק' למשה אבן עזרא כתב-יד אוקספורד 1973 הועתק בצפת במאה הארבע-עשרה; כתב-יד ד' גינצבורג 168 משנת 1273, 'ספר המשלים' ליעקב בן אלעזר, ו'משלי שועלים' לברכיה הנקדן, שניהם בכתב-יד מינכן 207 הועתקו ב-1268; 'תחכמוני' לאלחריזי כתב-יד המוזיאון הבריטי 926 – משנת 1281, וכתב-יד פריס 1284 – משנת 1311.

7 מקורותיו של דוקס היו כתב-יד אוקספורד 1466, 1970 (מקורו העיקרי), וינה 111, פארמה 1183.

שערכו ד"ר ח' בראדי והחתום מטה (ירושלים 1975).⁸ יש בה 249 שירים ודאיים לאבן גבירול, ואם נצרף אליהם 26 שאין לייחס לו בביטחון, נגיע למספר 275. הנני מסתפק כאן בדוגמה יחידה זו, אך הייתי יכול להביא עוד המון רב של משוררים אחרים ולהראות כיצד נתרבו ידיעותינו על שירתם ככלל ושירתם החילונית בפרט. מספר השירים ההולכים ומתגלים בימינו עולה על כל מה שיכלו לתאר בדמיונם חלוצי חכמת ישראל. בזכותן של תגליות אלה נראות לנו היום כמה תקופות בתולדות שירתנו באור חדש, ואין ספק ששינוי ערכים זה נגרם במידה רבה על-ידי העיון בחומר מן הגניזה.

א"א הרכבי היה אחד הראשונים שפרסמו שירי חול לא יודעים מן הגניזה. הוא הוציא בפטרבורג ב־1879 שני קטעים ראשונים מתוך הדיואן של שמואל הנגיד; פרסומם היה מבוסס על קטעיהם של שני קונטרסים שנשתמרו באוסף השני של כתב־היד לפירקוביץ.⁹ ב־1894 פרסם ח' בראדי דוגמאות אחדות מתוך הדיואן של יוסף הירושלמי על-פי כתב־יד במוזיאון הבריטי בלונדון, והובא כתב־יד שחלק אחר ממנו הגיע עם שאר אוצרות פירקוביץ ללנינגרד; מסתבר שמוצאם של שני הקטעים היה בגניזה הקהירית.¹⁰

2. שירי־חול ממוצא ספרדי בהעתקות ספרדיות

העיון באלפי הקטעים שהיו אי־פעם מכונסים בגניזה מקנה לנו מושג מה על טעמם הספרותי של אלה שהחזיקו את כתב־היד האלה. אין ספק שדרך כתיבתם של שירי חול בספרד עוררה את התפעלותם של המחברים היהודים 'החדשנים' במצרים והם השתדלו להשמיע קול שיר הדומה לשירי אחיהם שישבו בקצה המערב. בשעה ששני שלישים של ספרד היו נתונים לשלטון מוסלמי קיים היה קשר הדוק בין יהודי ארץ זו והמוני בני עמם שישבו במדינות מוסלמיות אחרות לאורך היס־התיכון. הללו קיבלו מן הספרדים לא רק סחורות, אלא גם שירים שצלילים היה ערב לאוזניהם. גם יהודי ספרד השתדלו לטפח יחסי תרבות עם המזרח, וכפי שאנו שומעים מפיהם של שמואל הנגיד ואבן־גבירול, נועדו כמה משיריהם לספק לאחיהם ידיעות על מאורעות שהתרחשו באנדלוסיה

8 שלמה אבן גבירול, שירי החול יוצאים לאור בידי ח' בראדי וח' שירמן, בהשתתפות י' בן דוד, מכון שוקן, ירושלים תשל"ה.

9 א"א הרכבי, זכרון לראשונים, א, פטרבורג תרל"ט. שני כתב־היד מאוסף פירקוביץ מתוארים שם בעמ' VII-VI. לשם הדיוק עלינו לציין, כי שירים מתוך אחד מן המקורות האלה נדפסו כבר בידי א' פירקוביץ ב'הכרמל' השבועי (וילנא תר"ל), עמ' 187, 245, 253, 261, 273, ואחר כך בידי פ' פראנקל ב־219-228, 179-181, *MGWJ*, XXIV (1875).

10 ח' בראדי, 'מטמוני נסתרים', קובץ על יד, ט (תרנ"ד), עמ' 7-8, 17-18 על-פי כתב־יד המוזיאון הבריטי 931; עיון עליו בקטלוג מרגליות, ג, עמ' 233 ואילך.

הרחוקה. הנגיד ואבן גבירול אף ציפו ששיריהם אלה יושמעו בפרהסיה בארצות שאליהן נשלחו.¹¹

אנו מתפלאים על המספר הגדול של שירי קודש וחול שנתחברו בספרד, וזכו להפצה גדולה על אדמת מצרים. רובם הועתקו בידי מעתיקים מצריים, אך מן הסתם מותר להניח, כי חלק מהם הגיע לנכר ממולדתם הספרדית. ואכן, בהסתכלנו בגל הגדול של ההעתקות האלה, רואים אנו ביניהן דפים הכתובים בכתבים שונים ולעתים במיני כתב אופייניים מאוד. לפעמים מסודרים טורי השירים למופת, צורת האותיות וצירופיהן מושכים את עינינו ויש בהן חן רב.¹²

נקווה שלא רחוק היום שבו ינסו בעלי מקצוע לכונן פליאוגראפיה מדעית של כתבי־היד מן הגניזה ומן הדין שיידונו בה גם צורות כתב שאינן מצריות. הנני נוטל לי רשות להעיר כאן על תכונות של כמה כתבי־יד שאינן קשורות בצורות אותיותיהם ורומזות אולי אף הן למוצאן הספרדי של העתקות מסוימות. נדמה לי שלעתים ניתן לנו לקבוע בקירוב גם את זמן כתיבתם של כתבי־היד הנודונים.

כוונתי כאן לתואר המצורף אל שמם של מחברים רבים בכותרות של שיריהם. יש שהמעתיק רושם את השם ללא כל תואר, כגון 'לשמואל הנגיד', 'ליהודה הלוי' וכו', אך יש והוא מקדים לו את התארים לרב, לרבנא, כגון 'לרב שמואל הנגיד', 'לרבנא יהודה הלוי'. אולם נראה שבכותרות הספרדיות הקדומות נהוג היה לכתוב לפני השם את האותיות למ', היינו את הקיצור של 'למר' או 'למרנא'. מצאתי בגניזה עשרות דוגמאות לתואר זה, אך לא רשמתי את כולן. והנה לקט מתוכן: למ' יצחק בן גיאת – TS NS 194, fol. 7; למ' יהודה הלוי ימדח מ' יהודה בן גיאת זל – TS NS 193, fol. 7; מושח למ' יהודה פי מ' נחמן – TS H 15, fol. 91; גירה למר יהודה [= הלוי] – לונדון BM Or. 5557 P, fol. 9; למ' יהודה – פילדלפיה Dropsie 281, fol. 1; למר יוסף בן ברזל – TS K 16, fol. 15; אדלר 7 ENA 2158, fol. 7; למ' אברהם אבן רביב נ"ע – TS NS 108, fol. 5; ועיין שירמן, גניזה, עמ' 219; למ' יוסף בן צדיק ימדח מר יוסף בן מיגש – TS Loan III, fol. 73 (עייין: JQR NS, V, p. 89); למ' יוסף בן צדיק ס"ט – TS 8 H 18, fol. 9; למ' אברהם בן עזרא – TS NS 108, fol. 95.

השימוש בתואר מר או מרנא היה כנראה עניין רגיל בראשית התקופה הספרדית. אמנם לא מצאתי אותו בתעודות עבריות־ספרדיות, משום שרובן מאוחרות מן המאה

11 עיין בדיואן שמואל הנגיד, מהדורת ד' ששון, אוקספורד 1934, עמ' 101 מס' קמב, בתים 63-65: 'בשירה... וילכו אנשים בה לחמת ושערים/ ושנער ותגיע לארץ מרתים/ ותקרא בלי גרון בגפי מרומי קרת/ ותלך למרחקים בלי שוק ורגלים'; ועיין כמו כן שם מס' י 146-149 (מוזכר את צוען מצרים); וכמו כן עט, 33-34: קה, 59-60: קיא, 56: קלו, 68. אבן גבירול, עיין בשירי החול (לעיל הערה 8) מס' קט, 8, 10: קצח, 47-48.

12 עיין לדוגמה בפקסימילה מתוך כתבי־יד TS 13 K 4, fol. 1, הנדפס ב'שירי החול' הנ"ל מול עמ' 108.

השתים-עשרה.¹³ אולם באוצר הכתובות העבריות-הספרדיות לפ' קאנטירה וי"מ מיליאס מובא מספר מה של מצבות קברים והקדומות שביניהן הן שבע מצבות מעיר ליאון (León), והללו נחרתו כולן במאה האחת-עשרה; בשלוש מהן נזכרו בפירוש תאריכיהן העבריים תשפ"ו, תתנ"ד, תתס"א, המקבילים לשנים 1026, 1094 ו-1100 לפי הלוח הנוצרי. והנה בכל המצבות הנ"ל קודם הקיצור מ' לשמות הגברים החרותים בהן.¹⁴ אין זה אפוא מקרה שאותו התואר מ' מופיע בקטעי הגניזה לפני שמותיהם של כמה משוררים שחיו במאות האחת-עשרה או השתים-עשרה.

יתרה מזו, הננו מוצאים לפעמים בקטעים מן הגניזה שירים ממחברים בני ספרד ומן הניסוח של כותרותיהם אפשר להכיר שלפנינו העתקות שהותקנו בזמן חייהם של המשוררים וגם כאלה שנעשו זמן מה אחרי פטירתם. היו מעתיקים שהוסיפו ברכות לשמות האנשים הנזכרים בכותרות השירים, וביניהן גם ברכות הנהוגות לגבי חיים כגון שֵׁצ (= שמרהו צורו), נט' רח' (=נטריה רחמנא: ברכה לחי. ועיין: *Zunz, Zur Geschichte und Literatur*, p. 455), או 'אדאם אללה עזה' (= יאריך אלוהים את עוזה), וגם ברכות לנפטרים כגון ז"ל או נ"ע.

כשרושם המעתיק מעל לשיר של יהודה הלוי (לונדון 9 fol. 5557 P, BM Or.) 'אדאם אללה עזה', אנו למדים שההעתקה נעשתה לפני מות המחבר, היינו לפני 1141 או בדיוק בשנה זו. כמו כן מעידה הכותרת 'ר' יוסף בן צדיק שֵׁצ' (TS 8 K 15, fol. 4) כי השיר שמאחריה הועתק לפני 1149, שנת מותו של אבן צדיק.

מבחינה כרונולוגית מעניינת ביותר הכותרת הערבית שתרגומה הוא 'ויאמר אבו הרון אבן עזרא ז"ל בשבחו של מר יהודה הלוי שֵׁצ' (וסטמינסטר קולג', קטעים מצופים בזכוכית מס' 1). לפיכך זמנה של העתקה זו באחת השנים המעטות שחלפו בין מותם של משה אבן עזרא (בערך 1135) ושל יהודה הלוי (1141). מסתבר שמעתיקים קדומים אלה השתמשו בברכות לחיים ולמתים באבחנה רבה. באחד הקטעים מוצאים אנו בזה אחר זה שירים למשה אבן ג'קטלה, משה אבן עזרא ויהודה הלוי (לונדון, 7 fol. 6197, BM Or.) שמו של הראשון נזכר בתוספת ז"ל בעוד ששני האחרונים זוכים לברכה שֵׁצ, ואכן אבן ג'קטלה מת שנים רבות לפני משה אבן עזרא ויהודה הלוי.¹⁵

יש לנו עשרות כותרות שבהן נזכרו שמות מחברי שירים בתוספת הברכות לחיים או למתים בדומה לדוגמאות שהובאו כרגע. נראה לי שכתבי-היד המכילים כותרות כאלה

13 J.M. Millás Vallicrosa, *Documents hebraics de jueus catalans*, Barcelona 1922 תעודות זה מתחיל במאה השלוש-עשרה.

14 F. Cantera & J.M. Millás, *Las inscripciones hebraicas de España*, Madrid 1936, pp. 7, 11, 13. בספר זה נדפסו גם הפקסימילות של הכתובות הנ"ל.

15 פקסימיליה של עמוד זה נדפס בספרי 'השירה העברית בספרד ובפרובאנס' (להלן: שירמן, השירה), א' ירושלים-תל-אביב, תשט"ו (הדפסה שלישיית תשל"א), מול עמ' 512.

הם שרידים של העתקות ספרדיות מן המאה השתים-עשרה שנשארו לנו לפליטה. אפשר כמובן לטעון שאין אלה כתבי-היד המקוריים, אלא העתקות מאוחרות מהם. בעוד שבכתבי-היד המקוריים היו כל הברכות לחיים ולמתים במקומן והתייחסו לבני זמנם של המעתיקים הראשונים, הרי המעתיקים המאוחרים העתיקו את הברכות באופן מכני מבלי לדעת למי הן מכוונות. ברם טענה מעין זו אינה מתקבלת על הדעת. אם כתבי-היד הנידונים הועתקו באמת הרבה זמן אחרי יהודה הלוי ובני דורו, מה ראו המעתיקים לצרף את הברכה לחיים לאנשים שנפטרו לפני זמן רב? ועל אחת כמה וכמה, אם הללו היו משוררים והוגי דעות מפורסמים בכל תפוצות ישראל. והרי כפי שראינו מופיע ברבים מכתבי-היד האלה גם התואר הספרדי הקדום 'מר' וגם לפי צורת אותיותיהם קשה לנו לייחסם לתקופה מאוחרת מן המאה השתים-עשרה.

3. שירי-אזור חילוניים בקטעים מן הגניזה

כתבי-היד מן הגניזה סיפקו לנו חומר רב עניין לחקר ה'מְנַשֵּׁחַ' (שיר-האזור), ללא ספק אחת הצורות הסטרופיות הנאות ביותר בשירת ימי הביניים. משוררים ערביים-ספרדיים התחילו להשתמש בה סמוך לשנת 900, ולכל המאוחר בראשית המאה האחת-עשרה היא הועברה אל הספרות העברית הספרדית. גם בגלגולה זה זכתה להצלחה עצומה. מעיקרו נועד ה'מְנַשֵּׁחַ' לשירת החול בלבד, אך משוררי ישראל לא נרתעו מלהכניסו כמו כן לשירת הקודש. יתרה מזו, תוך זמן קצר הם הפכוהו לאחת הצורות השכיחות ביותר בפיוט הספרדי.

בין קטעי הגניזה נתגלו שרידי קונטרסים שנועדו לשירי-אזור בלבד: מקצתם מכילים אך ורק שירי חול, ובאחרים מוצאים אנו תערובת של קודש וחול. צירוף זה של שני המינים מוכיח לנו שהקונטרסים לא הותקנו לשימוש של קהל מתפללים, אלא להנאתם של קוראי שירים – או ביתר דיוק, של שומעיהם.¹⁶ שהרי ה'מְנַשֵּׁחַ' היו לפי עצם מהותם שירי זמרה ועל כן מוצאים אנו לעתים קרובות בכתבי-היד גם רמזים למנגינותיהם.

כרמזים כאלה שימשו בייחוד המלים שבהן פתחו שירי-אזור אחרים ואשר מנגינותיהם היו כנראה ידועות באותם הימים לחובבי השירה. נראה שהמחברים והמעתיקים של שירי-האזור לא ראו כל פגם בכך שהציעו 'לחן' של שיר קודש בשביל שיר חול ולהפך. הם מביאים כרגיל את הדיבור המתחיל של שיר עברי, אך לעתים קרובות גם את ההתחלות של שירים ערביים.¹⁷ יש להניח כי המנגינות של השירים העבריים הנרמזות

16 תערובת סוגים זו מקבילה לדרך הביקורת שבה נהגו משה אבן עזרא ואלחריזי. כשרונו של משורר היה לדידם קנה מידה עליון, בין שהמשורר חיבר שירי קודש או חול.

17 בתקופות מאוחרות יותר ציינו המשוררים העבריים את הלחנים' על-ידי רמזים לשירים אספניוליים, תורכיים, איטלקיים.

לפי השיטה הנ"ל נשכחו לחלוטין או הוחלפו מאז בנעימות אחרות. ברם אין זה מן הנמנע כי המנגינות של אחדים מן השירים הערביים המובאים בקטעי הגניזה הגיעו לצפון אפריקה על-ידי הערבים שגורשו מספרד ושהן עדיין ידועות במרוקו. מכל מקום, המונח 'מושח אנדלסי' מוכר לזמרים הערבים עד ימינו. ומעניין לציין כי רבים מן היהודים המצריים שהעתיקו שירי-אזור עבריים ידעו שלפניהם שירים שנכתבו בצורה שמוצאה מספרד, ולפיכך רשמו מעל להעתקותיהם 'מושח אנדלסי'.¹⁸ אפילו אם אין סיכויים רבים שיתגלו ה'לחנים' המקוריים של שירי-האזור העבריים, טוב יעשו חוקרי שירתנו אם יערכו רשימה ממצה של כל המנגינות הנרמזות בקטעים מן הגניזה ואף בכתבי-יד אחרים.¹⁹

אלפי פיוטים וסליחות נכתבו בצורת שירי-אזור. חלק מהם נתקבל למחזור ספרד בנוסחיו הרבים וזכה על-ידי-כך לפרסום רב ולהפצה הן בכתבי-יד והן בדפוס. שירי-האזור החילוניים שנשתמרו בגניזה הגיעו אלינו לעתים קרובות בהעתקה יחידה. אכן, שגשוגם של שירים מסוג זה היה כרוך ברמת תרבותם ובתנאי חייהם של יהודי אנדלוסיה בתקופת שגשוג זו. עם שקיעתה פחת מספר המשוררים שחיברו שירי-אזור חילוניים, וטדרוס אבולעאפיה היה האחרון שניסה בהם את כוחו לעתים תכופות.²⁰ האמת היא שגם בתקופה שנוהגים לכנותה בשם 'תקופת הזוהר' נתקלו שירים מסוג זה לעתים בהתנגדותם של חרדים שסברו כי יצירות אמנות כאלה פוגעות במוסרו של הציבור.²¹ ולא עוד אלא שיש לנו הרושם שגם משוררינו הושפעו לפעמים מדעה נפוצה שלפיה צריך היה שיר מושלם להיות כתוב בצורה שנתקדשה על-ידי מסורת ארוכת ימים – הווה אומר להיות בנוי מבתים ערוכים במשקל אחד ומסתיימים כולם בחרוז אחד. 'המושח' וכמותו ה'ג'ל' – גלגולו העממי יותר של ה'מושח' – הצטיינו דווקא בשפע משקליהם וברבגוניות של חרוזיהם; הללו השתנו מסטרופה לסטרופה – הם היו ערבים לשמיעה ונוחים לקליטה, אך כאמור לא נחשבו אצל רבים כיצירות אמנות בדרגה גבוהה.²² מסתבר שמשום כך לא הוכנס חלק ניכר של שירי-האזור אל הדיואנים ואבד במרוצת הזמן. אם נסתכל בכלל שיריהם החילוניים של ראשי האסכולה הספרדית ניווכח שהם בנויים מבתים בעלי חרוזים שווים. מן הנגיד ידועים לנו שלושה שירי-אזור חילוניים, מאבן גבירול רק אחד, ממשה אבן עזרא – שישה עשר, ועלינו להוסיף כי רוב

- 18 אנדלסי, עיין: TS Misc. 35, fol. 62; NS 93, fol. 18; 96, fol. 50; 193, fol. 81, etc.
- 19 עיין למשל, במפתח הלחנים המצורף לספרי 'שירים חדשים מן הגניזה', ירושלים תשכ"ו (להלן: שירמן, גניזה), עמ' 500-501.
- 20 שירי האזור של טדרוס נדפסו בקובץ שיריו 'גן המשלים והחידות' מהדורת ד' לין, כרך שני, חלק שני, ירושלים תרצ"ז. מספרם 48.
- 21 הרמב"ם הביע את דעתו השלילית על ה'מנשחות' בפירושו על מסכת אבות, מהדורת י' בנעט, עמ' 73 (השווה ח' שירמן, מאונים, ג [תרצ"ב], 434-435).
- 22 עיין על עניין זה: M. Hartmann, *Das arabische Strophengedicht*, I, Weimar 1897, p. 4.

השירים הנ"ל נודעו לנו רק מתוך הגניזה. הדיואן של יהודה הלוי מכיל אמנם במהדורת ח' בראדי 69 שירי חול מסוגם של שירי-האזור או של צורות סטרופיות הקרובות להם, אך עם כל חשיבותה של קבוצת השירים הזאת אין היא עומדת במקום ראשון גם בדיואן הנ"ל, המכיל במהדורת בראדי למעלה מ-450 שירי חול.

בין שירי אברהם אבן עזרא מגיע מספר ה'מושחות' למאות, אך כמעט כולם שייכים לתחום שירת הקודש. בדיואן שלו שיצא במהדורת ע' איגר יש בסך הכול חמישה שירי-אזור חילוניים ועוד חמישה מסוגם פורסמו בזמן האחרון על-פי כתיב-יד מן הגניזה.²³

מה רבה חשיבותו של מקור זה לחוקרי המושח העברי, מראה בין השאר גם אוסף בן 64 שירי-אזור חילוניים אנונימיים שליקטתי מתוך כתיב-יד המפורסם בספריות רבות.²⁴ נדמה לי שרק חלק קטן מהם נתחברו בתקופה מאוחרת יחסית, הווה אומר במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה, ומותר להניח שמחבריהם ישבו במצרים, בארץ-ישראל או בסוריה. ברם רובם הגדול של שירי האוסף שייך לפי דעתי למאות האחת-עשרה והשתים-עשרה, היינו לתקופת הזוהר של ספרות ישראל בספרד. קרוב לוודאי שיש בו גם מיצירותיהם של טובי משוררינו, ושמא נצליח לזהות אחדים מהם, אם נעמיק לחקור בטקסטים שלפנינו ובו בזמן נוכל להסתייע בטקסטים נוספים העשויים להתגלות בגניזה. מחקר שירי-האזור עומד זה כמה עשרות שנים במרכז עניינם של רבים מן המומחים לספרות ימי הביניים. חלק מהם סבור כי השירים הערביים השפיעו במידה ניכרת בצורתם וגם בתוכנם על המשוררים הפרובאנסליים והספרדיים, והשפעה זו הועברה לאחר מכן אל הצרפתים ואל הגרמנים.²⁵ לא נעסוק להלן במחלוקת הגדולה שבין בעלי

23 שירי-האזור של הנגיד נדפסו בידיעות המכון לחקר השירה העברית, ב, ברלין תרצ"ו, עמ' 137-141; שירמן, גניזה, עמ' 163-165; שירו של אבן גבירול – ב'שירי החול' (לעיל הערה 8), עמ' 163, 295; שיריו של משה אבן עזרא ב'שירי החול' שלו מהדורת ח' בראדי. ברלין תרצ"ה, עמ' 255-281; של יהודה הלוי – מפוזרים בכרכים א' ו-ב' של הדיואן שלו במהדורת ח' בראדי. ברלין 1894/7; 1896/7; של אברהם אבן עזרא – בדיואן שלו מהדורת ע' איגר, ברלין 1886; ארבעה ב'שירמן, גניזה, עמ' 272-276, אחד על-ידי מ"ש שטרן במאסף A. Altmann (ed.), *Between East and West*, London 1958, pp. 107-111

24 'שירי-אזור חילוניים' למחברים עלומי שם' נדפסו ב'שירמן, גניזה, עמ' 295-374. בספר זה פרסמתי (בעמ' 298) רשימה של 27 שירי-אזור חילוניים על-פי כתיב-יד אדלר 2425. זהו כפי הנראה תוכן העניינים של קונטרס שירי-אזור. לעת עתה ניתן לנו לזהות רק עשרה שירים מתוך רשימה זו וכפי שמתברר נכתבו כולם על-ידי משוררים בעלי שם.

25 מספר המחקרים על ה'מושחות' וסיומיהם מגיע למאות ולא נוכל להביא כאן אפילו מקצתם. רשימה ביבליוגרפית מפורטת למדי (עד שנת 1960 בערך) כלולה בספרו של K. Heger, *Die bisher veröffentlichten Hargās*, Tübingen 1960, pp. IX-XVIII. A.R. Nykl, *Hispano-Arabic Poetry*, Baltimore 1946; E. Garcia Gómez, *Las jarchas romances*, Madrid 1965; idem, *Todo Ben Kuzman*,

התיזה הערבית' ובין החוקרים המתנגדים להם. יש לנו כאן עניין רק בשירי-האזור העבריים והללו באו לעולם ללא ספק בהשפעת המושחות העבריים.²⁶

לפי דוגמתם של כמה מחברים ערביים סיימו לעתים גם המשוררים העבריים את שירי-האזור החילוניים שלהם בצורות לשון השאלות מן הניבים שהיו מדוברים בזמנם ובסביבתם. הווה אומר שרוב רובו של כל שיר שכזה היה ערוך בערבית ספרותית (אצל הערבים) או בעברית (אצל היהודים), בעוד שהטור או הטורים המסיימים אותו והמכונים 'כִּרְגָה' (= יציאה) נכתבו בערבית מדוברת או בניב רומאני-ספרדי שהיה מעורב במלים ערביות. לשם החתימות הלועזיות הנ"ל השתמשו המחברים לפעמים בהתחלותיהם של שירי עם שהיו ידועים בזמנם. הפענוח והפירוש של החתימות הרומאניות שבשירי-האזור הפכו זה שלושים שנה בקירוב לנושא המושך ומלהיב את חוקרי הלשון הספרדית הקדומה. בינתיים נתברר שאחדות מאותן החתימות הלועזיות משמשות כסיום לא רק לשירים עבריים, אלא, גם ל'מושחות' ערביים שנתגלו בכתבי-יד.²⁷

בהעתקות של שירי-האזור העבריים שנתרו בגניזה מצאו החוקרים חומר רב ערך לקביעת נוסחם של אלה מהם שנשמרו במקורות אחרים. לפני שהוחל בחקר הגניזה היו החתימות הלועזיות ידועות רק מן הדיואנים של משה ואברהם אבן עזרה ויהודה הלוי. המעתיקים המאוחרים של דיואנים אלה היו אולי מסוגלים להבין 'כִּרְגָה' בניב ערבי, אך בוודאי שלא הבינו הרבה מדברי השירה המנוסחים בשפה רומאנית מן המאות האחת-עשרה והשתים-עשרה. אין להתפלא עליהם אם טעו בשעה שהתאמצו לפענח שפה מסתורית זו. כמו כן ייתכן מאד שהוכרחו להתקין את העתקתם לפי מקורות שכבר שובשו על-ידי קודמיהם. גם ההעתקות של שירי-האזור שנתגלגלו אל הגניזה אינן תמיד נקיות מטעויות, אך הן חשובות ביותר להגהת הטקסטים, בגלל קדמותן. ומותר להניח שאחדות מהן אף הועתקו בספרד.

אסיים סקירה קצרה זו על ה'מושחות' בציניי שב-1965 ערכתי רשימה של שירי-האזור העבריים המסתיימים בטורים לועזיים. מספרם של בעלי הכִּרְגָה הערביות היה 117 ושל הכִּרְגָה הרומאניות – 25.²⁸

Madrid 1972; idem, 'Metrica de la moaxaja y metrica española', *Al-Andalus* XXXIX (1974), pp. 1-255; N.S. Stern, *Hispano-Arabic Strophic Poetry*, Oxford 1974

26 י"מ מיליאס ואליקרוסה חשב שמצא את האבטיפוס של המושח בפיוטים עבריים קדומים, עיין: J.M. Millás Vallicrosa, *La poesía sagrada hebraicoespañola*. Madrid-Barcelona 1940, ²1948, pp. 56-67

27 חוקרי הכִּרְגָה לא שמו לב לכך, כי תוכנם של כמה סיומים לועזיים בשירים העבריים מראה שאינם שאולים משירי עם ערביים, אלא נכתבו על-ידי משוררים יהודיים (למשל שבחו של סידלוס בשיר של יהודה הלוי, של אבן אלמעלם בשיר של אברהם אבן עזרה).

28 שירמן, גניזה, עמ' 301-304.

4. השירה העברית בספרד עד לאמצע המאה השתים-עשרה

שירת התקופה הספרדית זכתה להיסטוריונים ולמבקרים עוד בימי הביניים, וביניהם עלינו להזכיר בראש ובראשונה את משה אבן עזרא ואת אחריו.²⁹ מתוך חיבוריהם נודעו לנו שמותיהם של קודמיהם שהצטיינו בתחום השירה, ובכללם לא מעטים שלא היו מוכרים לנו ממקורות אחרים, או ששמותיהם אמנם נודעו, אך משיריהם לא נותר לנו מאומה. לאט לאט הלכו והתגלו יצירותיהם של אותם המשוררים הנשכחים, ויש לומר שלגבי שירי החול שנעלמו היתה הגניזה למקורנו העיקרי.

באוסף ענקי זה מצאנו עד כה רק מעט מזער משירת-החול של דונש בן לברט, מייסדה של האסכולה הספרדית בספרותנו.³⁰ מאידך גיסא, נתגלו שני שירי חול של הפייטן רב הפעלים יוסף אבן אביתור שחי בערך שני דורות אחרי דונש.³¹ בגניזה מצאנו גם את השיר העברי הראשון על 'הצבי' היינו העלם יפה-התואר. מחברו 'צחק אבן מר שאול איש לויסנה ובן זמנו של אבן אביתור, נתפרסם כמשורר וכבלשן ובמיוחד כמורו ורבו של יונה אבן ג'נאח.³² לקטעים מן הגניזה נודעת חשיבות מיוחדת, בכואנו לדון על יצירתו הפיוטית של 'צחק אבן כ'לפון. משורר זה חיבר כנראה שירי חול בלבד, חי חיי נדודים ולדברי משה אבן עזרא היה הראשון שהתפרנס מיצירותיו.

הדיואן של אבן כ'לפון הריהו הקובץ הראשון של שירים אינדיבידואליים שהגיע אלינו מספרד. פרטי גילוי מצטרפים לסיפור מופלא ומרתק ומן הדין להביאו כעין הדגמה לפסוק 'אבן מאסו הבונים היתה לראש פינה'. נקודת המוצא של הסיפור היתה בתיאור הקצר של קטעי הגניזה שבאוסף 'כל ישראל חברים' בפריס. מ' שואב, מחבר התיאור, הודיע בו על דף בודד שהכיל שיר עברי; כותרת הערבית שלפני השיר נזכר השם אבו אברהים בן כ'לפון. בדיקה מדוקדקת של הדף הלקוי והמטושטש שתואר על-ידי שואב והשוואתו אל שירידים של כמה קובצי שירים אנונימיים שנשתמרו בגניזה הוכיחו שכל השירידים האלה לא היו אלא חלקים של דיואן אבן כ'לפון. תוך שנים אחדות נתגלו למעלה משישים שירים שניתן לייחס לאותו המשורר, ואין זה מן הנמנע כי פרשה זאת עדיין לא נסתיימה.³³

29 משה אבן עזרא, 'ספר העיונים והדיונים על השירה העברית', מהדורת א"ש הלקין, ירושלים תשל"ה. ההערכות של אחריו מפוזרות בספר תחמוני, אך במיוחד נודעו להן השערים ג ריח שנדפסו ב'שירמן, השירה', חלק ב.

30 אלה הם השירים: 'לרב לו ים' (דונש, מהדורת אלוני, עמ' 88-91) 'ואמר אל תישן' (שירמן, השירה, א, עמ' 34) שיוחס בטעות לגבירול.

31 הקינה 'בכו אחי' (שירמן, השירה, א, עמ' 64-65), הויכוח עם יהודי ספרד (J. Mann, *The Jews in Egypt*, II [1922, 1970], pp. 59-60).

32 אבן מר שאול, שירו על 'הצבי', נדפס על-ידי ב'ספר אסף', ירושלים תשי"ג, עמ' 513.

33 פרטים על גילוי שיריו של אבן כ'לפון הובאו במאמרי 'צחק אבן כ'לפון', תרביץ, ז (תרצ"ז), עמ' 291-318; 'משורר שקם לתחייה', שם, כח (תשי"ט), עמ' 330-342.

הקטעים הראשונים של דיואן שמואל הנגיד הוצאו לאור בידי א"א הרכבי. הוא השתמש לשם כך בשני כתבי-יד מאוסף פירקוביץ, וכפי שכבר העירותי לעיל, ייתכן שמוצאם מן הגניזה.³⁴ מכל מקום, לאחר בדיקתם של הקטעים מן הגניזה בספריות שונות נמצאו הרבה דפים מדיואן הנגיד ובכללם גם שער הספר שהכיל את דברי הפתיחה הערבית שיהוסף הנגיד הוסיף לספר אכיו.³⁵ אמנם רובם הגדול של שירי הנגיד לא נשתמר בגניזה, אלא בתוך כתבי-יד מאוחר שהועתק ב-1584 בסאלוניקי, הגיע ביום מן הימים לארם צובה ונקנה שם על-ידי ד"ס ששון.³⁶ אף-על-פי-כן חשובים לנו עד מאד הקטעים מן הגניזה ולא רק בשל קדמותם, אלא גם משום שפתיחתו של יהוסף והכתרות של השירים נשתמרו בהם במקורן הערבי. דווקא בדיואן של הנגיד יש לכותרות ערך היסטורי-ביוגראפי מיוחד, משום שמסופרים בהן מאורעות הזמן ומובאים תאריכים ושמות אנשים ומקומות. תם אבן יחיא, המעתיק של כתבי-יד ששון, הביא את הכותרות הללו בתרגום עברי נלעג ומשובש, ובכמה וכמה מקומות לא ניתן לנו להבין או להגיה אותן מבלי להשוותן אל נוסחן הערבי המקורי, ואשרינו שחלק מהן הגיע לידינו בקטעים מן הגניזה!³⁷

עד לסוף המאה התשע-עשרה לא נודע לחוקרי הספרות העברית אם שירי אבן גבירול זכו אי-פעם לכינוס בדיואן. כיום יודעים בעלי המקצוע כי כתבי-יד שוקן מס' 37 שהועתק במאה השבע-עשרה מכיל בין שאר הדברים גם דיואן כזה ובו 257 שירי חול וקודש. אלא שעלי-אף גילו, הרי כתבי-יד זה כאילו לא היה קיים: הוא נכתב במזרח (כנראה במצרים) ונשאר בארצות המזרח עד 1929, היא שנת רכישתו על ידי ש"ז שוקן. ברם באותו זמן כבר היה ידוע מתוך פרסומים של חומר מן הגניזה – של א' נויבאר (1900), ח' בראדי (1911), י' דוידזון (1913/4), י' צינברג (1922) וד' מגיד (1926) – כי כמה וכמה קטעים של הדיואן הנ"ל הגיעו אלינו. בדיקת כתבי-היד מן הגניזה המפוזרים בתריסר ספריות שונות הראתה כי מספר הקטעים מגיע לעשרות רבות. אחד הקטעים

34 עיין לעיל בהערה 9.

35 כפי שמראה הכותרת לפני פתיחה זו שנתגלתה בגניזה (כתבי-יד אוקספורד 2707) קובץ השירים הראשון שבמהדורת ששון נקרא 'דיואן' ולא 'בן תהלים'. ועיין בעניין זה את דבריי ב'ציון', א (תרצ"ו), עמ' 374-375 ודברי ד' גליון, הצופה לחכמת ישראל, ז (תרפ"ג), עמ' 290.

36 D.S. Sassoon, 'The Newly-Discovered Diwan of the Vizier Samuel Hannaghid', *Jewish Chronicle Supplement*, 20.3.1924

37 על-פי הקטעים מן הגניזה תיקנתי טעויות רבות בכתבי-יד ששון; עיין במאמרי 'מלחמות שמואל הנגיד', ציון, א (תרצ"ו), עמ' 261-283, 357-376; ב (תרצ"ז), עמ' 185-187; 'Le diwan de Šemu'el Hannaghid', *Hespèris*, XXXV (1948), pp. 163-188 כתבי-היד מן הגניזה המכילים משירי הנגיד, ניתנה בדיואן שמואל הנגיד במהדורת ד' ירדן, ירושלים תשכ"ו, עמ' 345-346.

שבקיימברג' (TS NS 193, fol. 102) הריהו דף השער של שירי אבן גבירול ובדף זה המלה 'דיואן' כתובה כעין כותרת.³⁸

בהעתקות המאוחרות של שירי החול לאבן גבירול (ובכללם כתב־יד שוקן 37) רב מאד מספר השיבושים. על כן נודעת גם כאן חשיבות מיוחדת להעתקות הקדומות שנתגלו בקטעים מן הגניזה. הן הועילו מאד בהכנת המהדורה המדעית של ח' בראדי ז"ל ושל החתום־מטה (1975). קורותיו של דיואן אבן גבירול לוטות לעת עתה בעלטה. צריך יהיה לערוך פעם מחקר מעמיק ולהשוות זה אל זה את כל הקטעים של הקובץ הידועים לנו. עד כה לא הצלחתי לגלות שוויון בסידורם של השירים בכתב־היד חוץ מאשר במקרים מועטים. ייתכן כמובן שהספר נערך יותר מפעם אחת ושכל עורך סידר את הטקסטים לפי השיטה שנראתה לו. כמו בכל הדיואנים של התקופה הקלסית – מאבן כ'לפון עד לאברהם אבן עזרא – יש גם לפני כל שיר של אבן גבירול כותרת ערבית, לעתים קצרה, לעתים מפורטת. על מחבר השירים מדברות הכותרות תמיד בגוף שלישי, ולפיכך מסתבר שלא אבן גבירול עצמו הוסיף אותן לשיריו. ברם אם זהו מעשהו של עורך או של כמה עורכים הרי ברור שחיו סמוך לזמנו של המשורר או קיבלו בעל פה או בכתב אינפורמציה על המסיבות שבהן כתב אחדים משיריו, שהרי לפעמים יש בכותרותיהם רמזים למאורעות שהיו או זכר לשמות שאינם מופיעים בשירים עצמם.³⁹

אותן ההערות נוכל להשמיע גם לגבי הדיואן של משה אבן עזרא. נראה שלעורך הספר היו ידיעות מפורטות על בני משפחתו וחוג ידידיו של המשורר ואף ידע את תאריכי מותם של רבים מהם. מדברי משה אבן עזרא עצמו למדים אנו שכל בני משפחתו הגדולה הקדימוהו במותם. והוא ראה בעין רוחו שנגזר עליו למות בודד וגלמוד בנכר. אולם ייתכן שאחרי פטירתו נמצא איש שהעריך אותו ומשום כך אסף ידיעות על חייו ושילב אותן לפי הצורך בכותרות השירים שבדיואן.

בין כל קובצי השירים מתקופת הזוהר הספרדית תופס הדיואן של יהודה הלוי מקום יחיד במינו. לפי מספר הדפים מתוכו שנשתמרו בגניזה מותר לומר כי בעיניהם של יהודי מצרים היה הוא הגדול שבחבורת משוררי ספרד. ארבעה מלומדים טרחו לאסוף את שיריו ולהסיר את השיבושים שנפלו בהעתקותיהם. אחרון העורכים האלה, הנקרא ישועה בר אליהו הלוי, הוסיף לדיואן הקדמה בערבית⁴⁰ ופה ושם גם הערות משלו.

38 רשימת כתב־היד מן הגניזה המכילים שירי חול של אבן גבירול צורפה לשירי החול במהדורת בראדי ושירמן (לעיל הערה 8), בעמ' 315-318; שירי קודש ב'שירי הקודש לרבי שלמה אבן גבירול', מהדורת ד' ירדן, ב, ירושלים תשל"ג, עמ' 665-697.

39 וכן ידע עורך הדיואן של אבן גבירול ששמו המלא של יקותיאל אבן חסאן היה אלרייס אבו אסחאק אלמתואכל אבן קברון (עיין בשירים מס' קל, קלט); ששיר אחד נכתב בגלל בצורת שפקדה את סראגוסה (רט); שלכמה שירים היו שמות מיוחדים (אלעטארדיה – רלט, ספידה אלמותא – ריא; אלבסתאן – רז).

40 נדפסה בצירוף תרגום גרמני על־ידי א' גייגר, ועיין: A. Geiger. *Divan des Castiliens*: *Abu'l-Hassan Juda ha-Levi*, Breslau 1851, pp. 168-170, 171-175

מדבריו למדים אנו שקדמו לו במלאכת העריכה חייא הדיין, דוד בן מימון ואבו סעיד בן אלקש. יש להניח שהעורך הראשון חי עוד סמוך לזמנו של יהודה הלוי ועל כן יכול להכניס אל כותרות השירים קצת עניינים ביוגרפיים. ש"ד לוצאטו נטה לזהותו עם החכם והמשורר חייא הדיין שמת ב'1154. חייא זה חשב את עצמו לאחד מצאצאי דוד המלך וזכה משום כך לכינוי אלדאודי. מסתבר שבינו לבין ישועה הלוי, העורך האחרון של הדיואן, מפרידה תקופה ארוכה. בניגוד לחייא הדיין אין לישועה ידיעות מהימנות שקיבל מצאצאי אנשים שהכירו את יהודה הלוי. והוא גם מתלבט קשה כשיש להכריע אם פיוט פלוני נכתב בידי יהודה הלוי או בידי משורר אחר כגון יהודה אבן גיאת, לוי אבן אלתיבאן, יהודה בן אבון וכו'. בשים לב למספר הרב של דפים מדיואן יהודה הלוי בין הקטעים מן הגניזה, מן הראוי היה לבדוק את החומר הזה מקרוב;⁴² שמא אפשר יהיה עוד לקבוע, מה היה חלקו של כל אחד מארבעת העורכים בעריכת הספר.

אותו העורך ישועה הלוי ליקט וערך גם את הדיואן של אברהם אבן עזרא, ומלאכתו זו הגיעה אלינו, בכתב־יד יחיד ממוצא תימני. ישועה הוסיף הקדמה בערבית גם לדיואן הזה⁴³ ומתוכה מתברר שהוא נאלץ להתגבר על מעצורים חמורים. לרשותו עמד כתב־יד לקוי בהרבה מקומות, ואכן בקראנו את הדיואן במהדורה זו אנו מגלים בו כמה וכמה שירים שאינם שלמים. כמו כן מודה ישועה בפה מלא שלא היתה לו מסורת מהימנה לגבי שירי אברהם אבן עזרא ועל כן אפשר שהוכנסו אליו בטעות יצירות של משוררים אחרים. אין לנו ידיעות על זמנו ומוצאו של אותו ישועה הלוי, אך מותר אולי לשער שהיה יהודי תימני וחי במאה החמש־עשרה בערך.⁴⁴

הדיואן שהשאיר לנו ישועה הלוי איננו שלם כל עיקר, גם אם נתעלם מן הליקויים

41 ש"ד לוצאטו, בתולת בת יהודה, פראג ת"ר, עמ' 7; גייגר (לעיל הערה 40), עמ' 167-168; שירמן, השירה, א, עמ' 539-540.

42 על הקטעים מתוך הדיואן של יהודה הלוי באוסף פירקוביץ עיין: C.B. Starkova, Ver- sions of Judah Halewi's Diwan according to Leningrad Fragments, Moscow 1960 [הרצאה בקונגרס המזרחנים הכ"ה במוסקבה, הופיעה גם במקורה הרוסי ובתרגום עברי ב'מאזנים', יב (תשכ"א), עמ' 296-300].

43 דיואן לרבי אברהם בן עזרא, הוציאו לאור ע' איגר, ברלין תרמ"ו, עמ' XX-XV.

44 א"י בוריסוב מוזה את ישועה החזן, מעתיקו של קובץ פיוטים באוסף פירקוביץ ב (מס' 348 וגם 523) עם מחברו של שתי סליחות ב'שפתי רננות' החותם את שמו ישועה וישועה חזן (צונץ ל"ג 567). זיהוי כזה אפשרי בוודאי, אך אין כל סיבה ויסוד לזהות פייטן ומעתיק בשם ישועה החזן עם עורך הדיואן של יהודה הלוי ישועה בן - א ל י ה ו הלוי - כהצעתו של בוריסוב. עיין: א"י בוריסוב, 'נתונים חדשים על עורך הדיואן של יהודה הלוי' A.Y. Borissov, *Novye dannye o redaktore diwana Yehudy Halevi* - נדפס במאסף הרוסי לזכרו של חבר האקדמיה נ"י מאר (מוסקבה - לינינגרד 1939) עמ' 338-343. אגב, מ' שטיינשניידר רשם עלייד שמו של ישועה הלוי 'um 1360 מבלי לבסס דעה זו. עיין:

Die arab. Literatur d. Juden, pp. 246-247

המרובים בתוך הטקסטים שהוא מכיל. יש בו בסך הכול 262 שירים, השייכים ברובם לסוג שירי הקודש. ע' איגר שפרסם דיואן זה ב-1886 צירף למהדורתו רשימה בת 189 פיוטים לאבן עזרא שהוא מצא מחוץ לדיואן.⁴⁵ מאז נתווספו עוד כמה וכמה שירים הטמונים בכתב-יד שלא היו מוכרים לאיגר. ביניהם בולטים הקטעים מן הגניזה, וישאל לזיון השתמש בהם ביד רחבה בספרו החדש 'שירי הקודש של אברהם אבן עזרא' (ירושלים תשל"ו).⁴⁶ ברם יש להדגיש כי מספר שירי החול שלו שנתגלו עד כה בגניזה קטן מאד.⁴⁷

שירי חול מועטים שכתבו משוררים בני זמנם של משה ואברהם אבן עזרא ויהודה הלוי ניצלו מן הכליון משום שהוכנסו אל הדיואנים של המשוררים המפורסמים הנ"ל. נציין כאן כי מתוך קטעים מן הגניזה פורסמו שירי חול בודדים מאת מחברים ששמותיהם נשכחו כמעט לחלוטין. כגון אבן ברזל, יוסף אבן מהאג'ר, אברהם אבן אלרביב.⁴⁸ כמו כן זכינו לקבל מאותו המקור תוספת רבת ערך לשירי החול של משוררים ידועים, וביתר דיוק – חמישה שירי חול לאבן סהל, שלושה לאבן צדיק, שניים ליוסף אבן שאמי, ועוד.⁴⁹

לפי עדותו של אחריו חיבר המשורר שלמה אבן צקבל את המקאמה העברית הראשונה שפתחה במלים 'נאום אשר בן יהודה'. בשים לב להקשר שבו מופיעים דברי אחריו יש מקום להנחה שאותו אבן צקבל היה בן דורו של יהודה הלוי. למזלם של חוקרי השירה העברית הצליח יהושע ה' שור לגלות כתב-יד יחיד בעולם שהכיל מקאמה בעלת הדיבור המתחיל שהובא על-ידי אחריו. הטקסט השלם של המקאמה נדפס ב-1856 בכתב-העת 'החלוץ' של שור⁵⁰ ופרסום זה עורר עניין רב בשעתו, אם-כי לא כל המלומדים האמינו, כי זוהי היצירה שאליה התכוון אחריו. שור לא הודיע לקוראיו, היכן מצא את כתב-היד של המקאמה. יתר על כן, לפי מיטב ידיעתי לא נזכר הסיפור 'נאום אשר' שלפנינו בשום קטלוג שהופיע בחיי שור או אחרי מותו.

יכול להיות כי היעדרו של כתב-יד הוליד ספקות לגבי האותנטיות של הטקסט, אם-כי הם לא הובעו במפורש. ברם סמוך ל-1900 בדק ח' בראדי את סגנונה של המקאמה ובא לכלל דעה שמחברה הכיר את התחכמוני לאלחריזי ולפיכך אי אפשר לזהותו עם אבן

45 דיואן (לעיל הערה 23), עמ' 186-187.

46 עיין במפתח המקורות במהדורה הנ"ל, עמ' 17-18.

47 שיר-אזור אחד הוציא ש"מ שטרן במאסף A. Altmann (ed.), *Between East and West*, London 1958, pp. 107-111; ארבעה שירי-אזור נדפסו ב-שירמן, גניזה, עמ' 272-276.

48 שירמן, ידיעות המכון לחקר השירה העברית (=ידיעות), ב, (תרצ"ו), עמ' 176-178; הגניזה, עמ' 215-216, 217-218.

49 עיין בערכים של המשוררים הנ"ל במאמרי 'המשוררים בני דורם של משה אבן עזרא ויהודה הלוי', ידיעות, כרכים ב, ד, ו וב'שירים חדשים מן הגניזה'.

50 ב'החלוץ', חוברת ג (תרס"ז), עמ' 154-158.

צקבל שחי לכל המאוחר באמצע המאה השתים-עשרה. הדיון בשאלה מיהו בעל החיבור הופסק אחר כך ליותר משלושים שנה. הוא נתחדש לאחר שי' צינברג גילה את 'נאום אשר' בין כתבי-היד של א"א הרכבי (L N°47 f. 3), וכפי שמראים שינויי הנוסח, הטקסט הזה איננו זהה עם מקורו של שור. צינברג פרסם כמו כן פקסימילה של התחלת המקאמה בכתבי-יד הרכבי ומתוכו אפשר להכיר שזוהי העתקה קדומה, שנעשתה לכל המאוחר במאה השלוש-עשרה.⁵¹

ב-1931 עברתי על ה'סדרה הישנה' של הקטעים מן הגניזה באוסף טיילור-שכטר שבקיימברג' ומצאתי ביניהם חמישה קטעים של מחברת 'נאום אשר', וכעבור עשרים ושבע שנים גיליתי ב'סדרה החדשה' של אותו האוסף עוד ארבעה קטעים ממנו. כל כתבי-היד האלה היו קדומים ורובם הועתק בידי מעתיקים שונים. אין אפוא כל יסוד לפקפק במוצאה העתיק של המקאמה. ואגב ריבוי העתקותיה בכתבי-היד מן הגניזה מוכיח שהיתה נפוצה ומקובלת על הקוראים בימי הביניים.

5. שירת משוררי ספרד החל מן המאה השלוש-עשרה

תוכנם של כתבי-היד מן הגניזה מגלה לנו כי קשרי תרבות הדוקים נוצרו בין יהודים מצרים לבין אחיהם תושבי ארצות מוסלמיות אחרות, בעוד שמגעייהם עם היהודים במדינות הנוצריות היו הרבה פחות מפותחים. בכתבי-היד הללו לא מצאנו עד כה אלא מעט שירים שהגיעו למצרים מספרד הנוצרית, מדרום צרפת, מדרום איטליה או מסיציליה.⁵² לאחר שגורשו הערבים מתחומיה; ולא כל שכן מיוון-ביזנטיה, מצפון צרפת ומאשכנז.

כפי שראינו נצטבר בגניזה שפע של יצירות שמוצאן מ'אלאנדלס' (ספרד המוסלמית) עד לכיבושה בידי המואחדים (Almohades בלשון הנוצרים) באמצע המאה

51 כתבי-יד שני של המקאמה נתגלה באוסף הרכבי בלנינגרד, וי' צינברג פרסם פקסימילה של עמוד אחד מתוכו. בספרו געשיכטע פון ליטעראטור ביי יידען, א (1929), עמ' 237-239 ובמהדורה העברית, א, תל-אביב 1959, מול עמוד 161. פרסמתי מהדורה חדשה של המקאמה על-פי הטקסט של שור, הפקסימילה של צינברג וחמישה קטעים מן הגניזה השמורים בקיימברג'. עיין: ידיעות, ב (תרצ"ו), עמ' 152-162 ובקצת תיקונים גם ב'שירמן, השירה, א, עמ' 554-565; ביבליוגראפיה על אבן צקבל שם, ב, עמ' 685. על עניין בעלותו של אבן צקבל על המקאמה עיין ח' בראדי, ב'צייטשריפט פיר הבראישע ביבליוגראפיי', ד (1900), עמ' 58-60; ח' שירמן, ידיעות, ב (תרצ"ו), עמ' 152-154; ע' פליישר 'בעניין המקאמה' נאום אשר בן יהודה", מחקרי ספרות מוגשים לשמעון הלקין, ירושלים תשל"ג, עמ' 202-204.

52 השפעת התרבות הערבית הורגשה בסיציליה גם לאחר שהנורמאנים השתלטו על האי. היא מורגשת בין השאר בשירה העברית של יהודי סיציליה. ש"מ שטרן פרסם דוגמאות מחליפת השירים בין אנטולי בן יוסף וכמה משוררים סיציליאניים סמוך ל-1200; את הטקסטים מצא בשלושה כתבי-יד מאוסף פירקוביץ. עיין: J. Mann, *Texts and Studies*, I, Cincinnati, עמ' 412-415; S.M. Stern, *JJS*, V (1954), pp. 60-79, 110-113; 1931, pp. 412-415

השתיים-עשרה ועד לחורבנו של יישובה היהודי כתוצאה מן הכיבוש הזה. שואת המואחדים הביאה כידוע גם לתוצאות מדיניות ותרבותיות רבות משמעות. המוני יהודים, ובכללם משכילים ומלומדים מכל המינים, ברחו אז מספרד המוסלמית ועל-ידי-כך הרימו את קרנה של ספרות ישראל במדינות הנוצריות של ספרד ואף בדרומה של צרפת (בלאנגדוק ובפרובאנס). בארצות האלה קמו כידוע כמה וכמה משוררים מקוריים, אמני הלשון והצורה מסוגם של יוסף זבארה, יהודה אבן שבתאי,⁵³ אלחריזי, משולם דיפיארה וטדרוס אבולעאפיה.

אולם מתוך השורה הארוכה של מחברי שירים וסיפורים מחורזים שפעלו בדרום מערב אירופה במשך 250 שנים (מגזרות המואחדים עד לגירוש היהודים מספרד ומפורטוגל) משורר אחד בלבד מופיע לעתים תכופות בקטעי הגניזה – הריהו יהודה אלחריזי. ונוסיף מיד שהכוונה כאן לאלחריזי בעל התחכמוני, ולא למתרגם של מקאמות אלחריזי או למחבר 'הענק' או של שירי קודש וחול בודדים שלא הוכנסו למסגרת ה'תחכמוני'. באוספי הגניזה השונים הקיימים כיום מפוזרים כנראה מאות דפים מספר תחכמוני, ואם יוחלט אי פעם להכין מהדורה מדעית של הספר הנ"ל, צריך יהיה לכל הפחות לבדוק את החומר העשיר הזה ושמא גם להשתמש בכלו או בחלק ממנו.⁵⁴

לריבויין של ההעתקות גרמה בוודאי העובדה שאלחריזי שאב רבים מענייני ספרו מחוויתיו האישיות בעת נסיעותיו בארצות המזרח הקרוב. יתר על כן, מסתבר שהוא גם חיבר במזרח את רוב שערי הספר ואף הקדיש אותו לכמה נכבדים יהודים מאותן הארצות. ואם-כי הוא שם ללעג קהילות מזרחיות רבות וגם את פרנסיהן, יש להניח שמשכילים לא מעטים כיבדוהו בגלל כשרונו הספרותי והיו כאלה שבהשפעתו חיברו מקאמות אף הם.

כאמור, בריבוי השרידים של ספר תחכמוני יש לראות מקרה מיוחד ויוצא דופן. את יצירותיהם של משוררים מספרד הנוצרית ומפרובאנס אין מוצאים לעתים קרובות בין קטעי הגניזה. עד כה לא גיליתי בהם משהו משיריו המקוריים ביותר ועזי הביטוי של משולם דיפיארה, ומ'גן המשלים והחידות, קובץ השירים הכביר של טדרוס אבולעאפיה, נמצאו רק דפים ספורים בהעתקות מן המאה השבע-עשרה.⁵⁵ לא נתקלתי אפילו

53 מצאתי בקיימברידג' (TS NS 99, fol. 194) קטע יחיד מתוך המקאמה שלו 'מנחת יהודה שונא הנשים'.

54 באוספי הגניזה השונים, המפוזרים באירופה ובאמריקה, שמור מספר עצום של דפים בודדים וקבוצות דפים מתוך ספר תחכמוני. ואם-כי נתברכנו בשפע של העתקות שלמות מאותו ספר, לא נוכל להתעלם מן החומר הנ"ל שנצטבר בגניזה המצרית. על הקטעים השמורים בלנינגרד עיין: G. Gluskin, *Nichtveröffentlichte Manuskripte des Tahkemoni von Al-Harizi*, in *der öffentlichen Bibliothek zu Leningrad, Moscow 1960*, הרצאה בקונגרס הכ"ה של המזרחנים; נדפסה גם במקורה הרוסי (בצירוף פקסימילות).

55 הם מתוארים כ'גן המשלים והחידות' מהדורת ד' ילין, א (תרצ"ב), עמ' XIV-XI; ב חלק ב (תרצ"ו), עמ' CV.

בשרידים מאותן היצירות שזכו להצלחה ללא תקדים בין יהודי אירופה עד שיקשה לקבוע כיום את מספר העתקותיהן, כגון השיר הלימודי 'קערת הכסף' ליהוסף האזובי ומליצת 'בחנית עולם' לידעיה הפניני. חסרים גם ספרי מקאמות שזכו להפצה רבה עד למאה התשע-עשרה כמו 'בן המלך והנזיר' לאברהם אבן חסדאי או 'משל הקדמוני' לאבן סהולה⁵⁶ או 'אבן בוחן' שבו התלוץץ קלונימוס בן קלונימוס במידותיהם של בני דורו והוקיע אותם על חטאיהם; ואפילו 'יצירות וידאל בנבנשת'⁵⁷ וחבריו (שלמה דיפארה, בונפיד) שהיה למעשה חוג המשוררים העבריים האחרון שקם על אדמת ספרד, אינו משתקף בקטעי הגניזה המרובים.

בוודאי גרמה יד המקרה לכך שכתביד פלוני מכתבי הגניזה לא ניוזק כלל ונשתמר עד זמננו, בעוד שכתביד אחר התפורר והפך לעפר. ברם בשים לב לכמות העצומה של החומר הניצל מותר לנו לבדוק את הרכבו בפרוטרוט ולהסיק – במידת הזהירות הנחוצה בבדיקה מעין זו – מה היו טעמים וחוגי עניינם של יהודי מצרים במאות שחלפו. זהו דין וחשבון ביניים. את התוצאות הסופיות נדע רק לאחר שנקבל רשימה שלמה של כל שירי החול והקודש שנשתיירו בכל כתביהיד מן הגניזה. עד כה היו לנו רק רשימות חלקיות של הטקסטים האלה. אולם זה שנים אחדות נערך בירושלים קיטלוג שיטתי של השירים והפיוטים מן הגניזה. המפעל הוקם בכספי האקדמיה הישראלית הלאומית למדעים ועבודתו נערכת בהנהלתו ובהשתתפותו הפעילה של פרופ' עזרא פליישר. בכרססת של מכון זה כבר סודרו אלפי ערכים, ואם נצליח ביום מן הימים לקבל גם את תצלומיהם של כתביהיד השמורים בספרייה הציבורית שבלנינגרד, אפשר יהיה לסיים את העבודה בכרססת תוך שנים אחדות. מציאותו של מפתח שירים ממצה תשפיע על חקר הגניזה בכללו ותאפשר את ביצוען של עבודות שעליהן לא נוכל אפילו לחלום כעת.

6. השירה החילונית בארצות המזרח

בשגשוגה הנפלא של שירת ישראל בספרד רואים חוקריה בצדק את אחד מגילויי ההשפעה של תרבות ערב על תרבות ישראל. ברם אין להתעלם גם מן העובדה, כי היסוד החילוני היה קיים בשירה הספרותית והעממית של עם ישראל עוד לפני שהיה לו מגע עם הערבים. אנו למדים זאת מתוך כמה מקומות בספרים הגנוזים, בתלמודים ובמדרשים. אלא שנראה כי חכמינו לא החשיבו את היצירה החילונית ברובה, ועל כן גם לא טרחו להעלותה בכתב ולשמור אותה לדורות הבאים. מכל מקום לא הגיעו אלינו אלא דוגמאות

56 בגניזה נשתיירו שרידים מתוך ספר סיפורים ומשלי חיות גדול הערוך בצורת מקאמה. מחברו נקרא יצחק, ומכמה סיבות נוטה אני ליחס את הספר ליצחק אבן אבי סהולה, בעל 'משל הקדמוני' (1281). עיין במאמרי ב'תרביץ', כז (תשי"ח), עמ' 249-256 ו'שירמן, גניזה, עמ' 397-402.

57 העתקה מאוחרת של שני דפים מתוך 'מליצת עפר ודינה' לוידאל בנבנשת שמורה באוסף קיימברג; TS 8 K 15, fol. 2.

מועטות משירי החול שנתחברו בעברית במאות הראשונות לאחר חתימת כתבי הקודש. אנו מוצאים ביניהם שירי שבח ולעג, קינות, משלים ובייחוד דברי מוסר וחכמה.⁵⁸ מן המאה התשיעית בערך יכולים אנו לעקוב אחרי התחדשותה של שירת-החול העברית בארצות המזרח. היא נתפתחה אמנם בשטחים שהיו נתונים לשלטון הערבים, אולם תוכנה, אופיה וצורותיה אינם מגלים לנו מלכתחילה סימני השפעת הסביבה. מחוץ לגניזה נודע לנו רק חלק קטן של שירה כזו, אך מציאותם של כמה טקסטים קדומים דווקא בארצות הגניזה מעוררת בנו את התקווה כי יצירות מאותו הסוג עלולות עוד להתגלות, באותו המקור.

בהקשר זה ראוי להזכיר את השרידים של כמה אוספי משלים שנשתמרו בגניזה, בכללם משלים הערוכים כמעין פסוקים מחורזים, אך ללא משקל קבוע. עדיין לא ניתן לנו להגדיר את זמנם ומוצאם של קובצי המשלים הללו, אך אפשר להבחין שאינם שייכים כולם לתקופה אחת. יש להבליט אחד מן הקבצים שדפיו נתפזרו בספריות אחדות. לשון משליו עשירה וצחה, ניסוח הרעיונות והמחשבתם בציורים ובדימויים מעידים על הכשרון הלא רגיל של בעל החיבור. עניין מיוחד מעוררת אחת מפסקאותיו המבוססת על פסוקים מתוך בן סירא בנוסחו העברי, משמע שהנוסח הקדום הזה היה עוד ידוע למחבר המשלים שלפנינו.⁵⁹ אותו מחבר ראה טעם לקשט את יצירתו באקרוסטיכון המורכב מאותיות האל"ף-ב"ת. יתרה מזו: הוא חתם באקרוסטיכון את שמו המלא, הריהו: ס ע י ד בן באבשאד הכהן.⁶⁰ לעת עתה הוא בבחינת פנים חדשות בספרותנו, אך שמא נצליח ביום מן הימים לקבוע את זמנו ומוצאו. אגב, אוסף משלים אחר ממחבר עלום שם שנתגלה גם כן בקטעי הגניזה מיוסד רובו ככולו על ספר בן סירא. ועד כמה שנוכל לדון לפי הדפים העומדים כעת לרשותנו, הכיל החיבור פרפראזה מחורזת של כל ספר החכמה הקדום.⁶¹

58 על השירה החילונית בתקופת המשנה, התלמודים והמדרשים עיין: F. Delitzsch, *Zur Geschichte der jüdischen Poesie*, Leipzig 1836, pp. 183-205; S. Back, 'Die Fabel im Talmud und Midrasch', *MGWJ*, Vol. XXIV, XXIX, XXX, XXXIII, XXXIV; E. Feldman, 'The Rabbinic Lament', *JQR*, NS LXIII (1972), pp. 51-75

א' מירסקי, 'השירה העברית בתקופת התלמוד', שנתון לדברי ספרות והגות, ב, ירושלים תשכ"ז, עמ' 161-179.

59 שירמן, גניזה, עמ' 431-435, מס' 211; פקסימילה של שני עמודים מתוך כתב-יד TS 16.97 נדפסה שם מול עמ' 432. שכטר פרסם ב-1900 שנים-עשר פסוקים מכתב-היד הנ"ל והכיר שהם מיוסדים על ספר בן סירא העברי (*JQR*, VII, pp. 459-460).

60 האקרוסטיכון רשום בקטע אחר מאותה היצירה הנמצא באוסף פירקוביץ ב: שירמן, גניזה, עמ' 482.

61 כעת ידועים שלושה קטעים של אותה פרפראזה מחורזת והם פרנקפורט גניזה 177, אדלר 3053; TS NS 108, fol. 4. הקטע מאוסף אדלר נדפס לפני כן בידי "מרקוס הנ"ל והכיר שהם מיוסדים על ספר בן סירא העברי (*JQR*, NS XXI (1931), pp. 237-238. ועיין כמו כן ע' פליישר ב'בקורת ופרשנות' 11-12 (תשל"ח), עמ' 59-54.

ברור שקובצי המשלים הללו נכתבו ללא השפעה של שירת ערב, וכמו כן אין אנו מרגישים בהשפעה זו גם בשירי החול העבריים הראשונים שנוצרו בדרום אירופה כגון ב'ויכוח העצים' לאמיתי בר שפטיה בן איטליה הדרומית (סמוך לשנת 900)⁶² או בשירים ששלח מנחם אבן סרוק הספרדי אל איש חסדו חסדאי אבן שפרוט או אל יוסף מלך הכוזרים (באמצע המאה העשירית).⁶³ גם בשירי הפולמוס שהחליפו ביניהם בעלי פלוגתא ונציגי סיעות יריבות במאות התשיעית והעשירית יש לראות את גלגולן של צורות חריזה שהיו שכיחות אז בפיוט העברי, כגון הסטרופות 'המשולשות', 'המרובעות' 'המחומשות'.⁶⁴

אין אנו מגלים את סימניה של השפעה זרה גם בשרידי הדיואן של המשורר עלון בן אברהם, שחי כנראה בסוריה בסוף המאה העשירית. ואם נכונה השערתנו לגבי זמן חייו של עלון הנ"ל, הרי יש לראות בדיואן שלו את אחד הקבצים הראשונים של שירת-החול העברית שמוצאה מן המזרח.⁶⁵

העיון בקטעים מן הגניזה מגלה לנו כי אל ה'ארכיון' המופלא הזה נזרקו בעיקר כתבי־יד שהועתקו במדינות המוסלמיות מסביב לים־התיכון, הווה אומר מספרד שבמערבו ועד לארצות המזרח הקרוב שבקצהו השני. והנה בין הטקסטים הללו, הטמונים בגניזה נתגלו לא רק פיוטים וסליחות, אלא גם קצת דברי חולין, היינו שירי ברכה, תהילה וידידות, דברי פולמוס והספדים.

כפי שכבר ראינו השתדלו המחברים הקדמונים לשמור על מלאכת השיר של אבותיהם, אך נראה ששינו במהרה את טעמם ותוך זמן קצר הסתגלו אל שיטות החריזה והשקילה הערבית שנתקבלו אצל יהודי ספרד.⁶⁶ אכן שירים אלה לא זכו עד כה לניתוח היסטורי־ספרותי אלא במידה מנוצת, מכל מקום ראויים להוקרה מאמציו של י' מאן בזיהויים של כמה מאנשי המזרח אשר להם נועדו השבחים וההספדים של המשוררים בני מקומם.⁶⁷

62 ויכוח העצים – עיין במגילת אחימעץ², מהדורת ב' קלאר, ירושלים תשל"ד, עמ' 104.

63 מנחם אבן סרוק – שירמן, השירה, א, עמ' 6, 8.

64 בייחוד בשירי הפולמוס של הקראים נגד הרבניים ושל רב סעדיה גאון נגד הקראים. עיין למשל בשירים של יפת בן עלי הלוי (פינסקער, לקוטי קדמוניות, וינה תר"ן, נספחים, עמ' 25-19); סהל בן מצליח (שם, עמ' 25-27); ספר מלחמות ה' לסלמון בן ירוחם, מהדורת י' דוידזון, ניו יורק תרצ"ד; אשא משלי לרבנו סעדיה גאון, מהדורת ב"מ לוי, ירושלים תש"ג.

65 I. Davidson, *JQR* NS, II (1911), pp. 221-239; שירמן, גניזה, עמ' 53-56.

66 רב האי גאון (939-1038) היה אחד הראשונים בין משוררי המזרח ששקלו את שיריהם לפי שיטתו של דונס (ב'מוסר השכל' ובעוד כמה שירים; עיין: שירמן, הגניזה, עמ' 70-74).

67 ב'גנזי שעטסער', ג, ל' דוידזון, ניו יורק תרפ"ח, נדפסו הרבה שירי חול לעת מצוא. לרוב לא עלה בידי המהדיר לזהות את מחבריהם של שירים אלה וגם לא את האנשים הנזכרים בהם. בתחום זה תרם תרומה חשובה יעקב מאן.

לפי טבע הדברים לא רבים הם השירים לעת מצוא העשויים להניח את דעתם של אניני הטעם. אולם מותר לומר שהיצירות מן הסוג הנ"ל משקפות את רוח סביבתן ואף מגלות לעתים משהו מן ההווי של מחבריהן. כך למדים אנו שלא רק בספרד, אלא גם במזרח הקרוב כמו אז משוררים עבריים שעשו את תוצרתם פרקמטיה וציפו לשכר תמורתה. נזכיר כדוגמה לכך כמה מלים מתוך הדיואן של מבורך הבבלי שחי כפי הנראה בארץ־ישראל או בסוריה בסוף המאה האחת־עשרה.⁶⁸ אותו מבורך אינו מהסס לבקש מנדיב פלוני (כשם אברהם בן שמואל) שייטיב לבו ויעניק לו 'רדיד יפה לתכריך השכיבה'. ליתר בטחון מגלה המשורר גם את מידות הבד הנחוץ לו: 'שיהיה אורכו עשרים זרתות, ורוחבו כחצי אורכו. ואם האדון רב החסד ימלא את בקשתו, הרי גם שכרו מובטח לו: כבוא הזמן כשיוציא המשורר את נשמתו – באותה השעה יברך הוא את הנדיב שזיכהו ברדידו הנפלא!⁶⁹

כל עוד לא נבדקו שירי הגניזה כולם, אין זה מן הנמנע שיתגלו ביניהם יצירות בעלות ערך ספרותי מובהק. נזכיר כאן לדוגמה את יצירתו של אלעזר בן חלפון הכהן שגילוייו סיפק הנאה יתרה לחובבי ספרותנו. ממשורר זה, שחי כנראה במצרים או בסוריה סמוך ל-1200, נמצא עד כה שיר חול אחד בלבד. ברם אותו שיר השתמר בתוך קטע מדיואן המכיל קבוצת שירי קודש מעולים מאותו אלעזר הכהן. הבה ונקווה שיימצאו בין קטעי הגניזה עוד שירים חילוניים מאותו המחבר רב הכשרון!⁷⁰

עם משוררי מצרים הפוריים והרב־צדדיים ביותר נמנה יוסף, בנו של תנחום הירושלמי, הבלשן והפרשן הנודע לתהילה. יוסף הירושלמי שימש כעין משורר החצר לדוד הנגיד, נכדו של הרמב"ם, וכדרכם של משוררי חצר הפליג בשבחיו של בעל חסותו. כפי הנראה הגיע אלינו חלק ניכר של יצירותיו ובכללן דיואן בן כמה חלקים וקובץ מכתמים בשם 'ערוגות בשמים'. הוא חיברו בעקבות ספר הענק למשה אבן עזרא ובהתאם לו הכניס גם לספרו אך ורק בתים שהסתיימו בחרוזי צימודים.⁷¹

68 שירמן, גניזה, עמ' 79-86: 'קטעים מתוך הדיואן של מבורך הבבלי'.

69 מקור המובאה שם, עמ' 86.

70 שירי אלעזר בן חלפון הכהן פורסמו בידי א' שייבר, סיני, יז (לה) (תשכ"ד), עמ' 183-186, ושירמן, גניזה, עמ' 106-116.

71 רוב ההעתקות של דיואן יוסף הירושלמי שייכות לאוסף פירקוביץ בלנינגרד. הם תוארו בקיצור במאמר רוסי של ח' שיינין: 'קטעים לא ידועים של שירי יוסף בן תנחום הירושלמי בכתבי יד', נדפס במאסף *Pis'mennye pamiatniki i problemy istorii Kultury narodov Vostoka* (= תעודות ובעיות בתולדות התרבות של אומות המזרח), לנינגרד 1969, עמ' 115-111. כמו כן פרסם שיינין 22 שירים של יוסף הירושלמי במאסף *Acta Orientalia Hungarica*, XX 11/2 (1969), pp. 245-271. שירים נבחרים של יוסף הוצאו מתוך כתבי־יד גם בידי פ' נוה ב'מולד', ב (8) (תשכ"ט) עמ' 237-244. ועיין כמו כן: P. Navč, 'The Works of Joseph ben Tanhum of Jerusalem', *Studies in Bibliography and Booklore*, IX (1970) pp. 57-75; מאמר זה מכיל רשימה ותיאור מפורט של כל

מבין השירים על נושאים לא רגילים שהוא השאיר אחריו, מן הראוי להבליט את הקינה על האסונות שפגעו ב־1291 בכלל ישראל וגם בו באופן אישי. בכ"ד בתמוז שנת ה'נ"א הלך לעולמו נתחום הירושלמי, וימים מועטים אחר כך הגיעה למצרים הידיעה על כיבושה של העיר עכו בידי המוסלמים. בעת הכיבוש נרצחו כל חכמי עכו עם משפחותיהם ויוסף קונן על הטבח האכזרי.⁷² קטעים גדולים מדיואן יוסף הירושלמי שרדו בלנינגרד ובלונדון, דפים בודדים – באוספי גניזה אחרים.

כפי שזכה יוסף להימנות עם בני הפמליה של נגיד יהודי מצרים, כך הפך גם אלעזר בן יעקב הבבלי למשוררה של 'החברה הגבוהה' בכבל (בגדאד, ראשית המאה השלוש-עשרה). קובץ שיריו מכיל בראש וראשונה שירי חול; העתקתו העיקרית נרכשה על-ידי א'נ אדלר בעיר ארם צובה והעתקה חשובה אחרת הגיעה (יחד עם אוצרות הגניזה) ללנינגרד.⁷³ קטעים קטנים אחרים שמוצאם מן הגניזה בספריות אחרות נציין לבסוף שבין שרידי השירה החילונית שנשתמרו בגניזה מצויות גם כמה יצירות מסוג המקאמה שנתחברו רובן ככולן בארצות המזרח. מסתבר שסוג ספרותי זה זכה לשגשוג ניכר גם מעבר לגבולות ספרד. שני נסיונות בתחום המקאמה האוטוביוגרפית נערכו עוד במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה. האחד מאת שלמה בן יהודה בנו של מהגר ספרדי שהתיישב בחנס מצרים ('חנס' שמה של דמיאטה [או תניס] בספרות ימיה-ביניים),⁷⁴ והשני מאת משה בן לוי, המתאר בין השאר כיצד נטש את עיר מגוריו (קהיר?) ועבר לקלויב (בערך 9 ק"מ מקהיר).⁷⁵ סיפור המעשה שבמקאמות האלה מובא תמיד בגוף ראשון, ושמא יש מקום לראות בהן סוג ספרותי המקביל לסוג 'המגילה' שהיה ידוע במצרים (כגון מגילות מצרים, אביתר, זוטא, עובדיה הגר).

שירי יוסף הירושלמי. חלק מן הדיואן של יוסף הגיע גם לאוסף המוזיאון הבריטי (מס' 931), ודפים בודדים מתוכו מצויים גם בספריות אחרות. G.S. Margoliouth, *Cat. Brit. Mus.*, J. Mann, *Texts and Studies*, I, pp. 435-445; III, pp. 253-254 עמ' 136-138.

72 ח' שירמן, 'קינות על הגורות' וכו', קובץ על יד, ס"ח י"ג (תרצ"ט), עמ' 40-42.
73 מן הדיואן של אלעזר הבבלי הגיעו אלינו שני כתבי-יד: כתבי-יד אדלר (בבית המדרש לרבנים, ניו יורק) וכתבי-יד פירקוביץ ב 1, fol. 210 (לנינגרד). אין לדעת אם מוצאו של כ"י פירקוביץ מן הגניזה, אך יש לציין שבאוספי כתבי-יד מן הגניזה מצויים שירים בודדים של אלעזר הבבלי. ח' בראדי, דיואן, קובץ שירי רבי אלעזר בן יעקב הבבלי, ירושלים תרצ"ה (מהדורת השירים), מכיל ביבליוגרפיה עד שנת הופעת הספר, ובין הפרסומים הללו יש להבליט J. Mann, *Texts and Studies*, I, pp. 263-305; פרסומים מאוחרים יותר: ר"י פישל, תרביץ, ח, (תרצ"ו), עמ' 233-236; ד' ירדן, 'עיונים בדיואן של אלעזר הבבלי', תרביץ, כו (תשי"ו), עמ' 317-327; הנ"ל שפוני השירה, ירושלים תשכ"ז, עמ' 54-96; ש' אברמסון, 'ספר בתורת השירה לר' אלעזר בן יעקב הבבלי', פרקים, א, ירושלים תשכ"ז, עמ' 9-28.

74 ש' אסף, ציון, ו (תש"א), עמ' 44-45.

75 שירמן, הגניזה, עמ' 372-383.

מאידיך גיסא, מגלים אנו גם מקאמות בעלות תוכן לא שכית, ואף מכילות סיפורים דמיוניים או אליגוריים. נזכיר כאן שי' דוידזון פרסם ב-1924 שרידים גדולים של שני סיפורי אהבה מחורזים, וכמה מתכונותיהם רומזות לכך שאין לפרשם כפשוטם. את הטקסטים האלה גילה דוידזון בשלושה קטעים של אוסף טיילור-שכטר הישן. האחד, שאפשר לכנותו 'מעשה תמימה', מיוחס בכתב-היד לאברהם הלוי בר שמואל, וייתכן מאד שהכוונה כאן – כהשערתו של י' דוידזון – לאברהם הלוי בן שמואל אבן חסדאי, בעל ספר בן המלך והנזיר. ברם, דוידזון לא הסתפק בהשערה זו, אלא ייחס בדרך ההיקש גם את המקאמה השנייה, 'מעשה ימימה', למשורר ולפילוסוף אבן חסדאי הנ"ל, ובוזה לא קלע אל המטרה.⁷⁶

מאז עברו למעלה מארבעים שנה ובינתיים עלה בידי לגלות דף נוסף מן המחברת השנייה והיא 'מעשה ימימה' שנתגלגל גם כן לאוסף טיילור-שכטר. בדקתי מחדש את כל הטקסטים של 'מעשה ימימה', ובכללם שירים שנדפסו בידי שטיינשניידר וש' ברנשטיין, אך לא זוהו עד כה.⁷⁷ נדמה לי שהצלחתי להראות כי מחברו האמיתי של 'מעשה ימימה' היה יוסף בר יהודה (בן שמעון), יליד סבתא שבמרוקו, ותושב ארם צובה. היה מגדולי תלמידיו של הרמב"ם ונפטר ב-1227.

מן המפורסמות הוא שאלחריזי נותן כבוד בדרך כלל רק למשוררים העבריים שנולדו בספרד. והנה גם מבקר ליצן ועוקצן כמותו גומר את ההלל על המקאמה של יוסף בר יהודה הפותחת במלים 'נאם טוביה בן צדקיה', הריהי המקאמה שלפנינו.⁷⁸ בעלי מקאמות אחרים, הידועים לנו כולם מקטעי הגניזה, חיו כנראה במאה השלוש-עשרה וישבו במצרים או באחת הארצות הסמוכות לה. ביניהם מושך את תשומת לבנו עזריאל בן יוסף, המחונן בדמיון עשיר ובלשון שנונה. אלינו הגיעו קטעים של שתי מקאמות ממנו ('החזן הנואף' ו'המשתה בארץ ההדסים') המראות לנו שמחברן שאף להפליא ולהתמיה את קוראיו בסיפורי מעשים יוצאי דופן. ייתכן שאלה הם שרידים של יצירה שהיתה גדולה הרבה יותר; מן הראוי להדגיש שאף הקטעים המועטים הידועים לנו מעזריאל כלולים בשלושה כתיב-יד שונים.⁷⁹ בין בעלי המקאמות העבריות היו גם כאלה שלא התאמצו כלל להכניס חידושים

76 י' דוידזון, 'שריד מספר מחברות', ספר זכרון ליובל השבעים של א"ז רבינוביץ, תל אביב תרפ"ד, עמ' 83-101. שירמן, גניזה, עמ' 385-391.

77 מ' שטיינשניידר, קטלוג ברלין, א (1877), עמ' 78; ש' ברנשטיין, 'מקאמות חדשות לר' יהודה אלחריזי [כנ]!', חורב, א (תשרי תרצ"ה), עמ' 179-187.

78 אלחריזי, תחכמוני שער י"ח: עיין: שירמן, השירה, ב, עמ' 142.

79 שרידי המקאמות של עזריאל בן יוסף נדפסו על-ידי י' דוידזון, גנזי שעכטער, ג (תרפ"ח), עמ' 220-223 ושירמן, גניזה, עמ' 392-396. על מחברת החזן שטוף הזימה עיין: ש"מ שטרן, מחברת שליח ציבור המוכר ספרי קודש', תרביץ, יט (תש"ח), עמ' 62-63; J. Schirmann, 'The Ephebe in Medieval Hebrew Poetry', *Sefarad*, XV (1955), pp. 64-65.

בסיפוריהם, אלא המשיכו ללכת בדרך שסללו להם קודמיהם אלחרירי ואלחריזי. הווה אומר, הם טיפחו את המקאמה בצורתה הקלסית והציגו בכל אחד מסיפוריהם את שתי הדמויות הקבועות, הריהם 'המגיד' ו'הגיבור', תיארו את פגישותיהם, את דו-שיחם ונאומיהם, הרפתקאותיהם ותעלוליהם. נשאלו לנו קטעים של שני קבצים הבנויים לפי מתכונת זו: האחד מאת מחבר עלום השם שהכיל לא פחות מ-24 שירים. המגיד במקאמות אלה נקרא איתן האורחי והגיבור – חובב המדיני.⁸⁰ הקובץ השני מאת יוסף הירושלמי, המופיע כאן בתפקיד מגיד בשם אחיטוב בן חכמוני. למקאמות אלה נועד מדור מיוחד בדיואן של יוסף הירושלמי.⁸¹

7. כיצד הועתקו והופצו שירי החול העבריים?

החומר העשיר והמגוון שנצטבר בגניזה במשך מאות שנים מגלה לנו גם משהו על פעולתם של המשוררים: כיצד העלו את שיריהם בכתב, כיצד העבירו אותם לידידים ולנדיבים וכיצד זכו יצירותיהם לכינוס. חיבור שירים בשבחם של 'שרים' או נכבדים יהודיים היה מקור פרנסה חשוב למשורר המקצועי. מסתבר שכל אחד משירי התהילה היה מועתק בראשונה בפני עצמו ולא צורף אל שירים אחרים מסוגו. במקרים מיוחדים השתדל המחבר להציג את שירו בלבוש מפואר ביותר, כדי שיעשה רושם לא רק בתוכנו ובלשונו, אלא גם בחיצוניותו. בכמה יצירות מן התקופה הקלסית (של הנגיד, יהודה הלוי וכו') מודגש מה רב יפי הכתב שבו הועתק השיר. ביחוד אהבו המחברים להבליט מה רב הניגוד שבין לובן חומר הכתיבה לבין שחור הדיו.⁸² אמנם קובצי השירים הועתקו כרגיל על נייר ועד כה לא מצאתי בגניזה אלא שתי דוגמאות של דפים מדיואנים שנכתבו על קלף (של יצחק אבן כ'לפון ושל שמואל הנגיד).⁸³ אולם על-ידי טיטות מרושלות של

80 מחברות איתן האורחי, עיין: שירמן, גניזה, עמ' 408-413.

81 מחברות יוסף הירושלמי, עיין שם, עמ' 401-407. שירי מקאמות נשתמרו גם בדיואן של אהרן חכימאן, משורר שחי בבגדאד במאה הארבע-עשרה, תחת שלטון המונגולים: שירמן, גניזה, עמ' 140.

82 תיאור הכתב ב'עין נדיבה' ליהודה הלוי, מהדורת בראדי, א, מס' צד, 55: טוריו כליל ועניניו כמו / עלמה בעד שערה לחיה מסתרת // שירה אשר נשבעה כי היא לבד חוצבה / מהררי מור ולא במור מקוטר // טורים כמו אהלי קדר וגליון כמי- / ריעות שלמה והיא נאוה שחרחרת לא ראתה עין אנוש טורים ערוכים כאב- / ני אש עדי ראתה שירו באגרת...

83 הנגיד רומז כנראה לכתיבת שיריו על קלף באומרו 'וישאום' [= את השירים] 'בגבותם קלפים' – בשיר 'הבימים בחרתם', כל שירי ר' שמואל הנגיד, מהדורת ח', בראדי, וארשה תר"ע, עמ' 19. שני הקטעים של דיואן אבן כ'לפון ש' דוידזון (1910) ו' מאן (1922) מצאו בשתי ספריות שונות (באוקספורד ובקיימברידג') היו חלקים של כתב-יד אחד הכתוב על קלף. פקסימילה של עמוד מכתב-יד אוקספורד נדפס ב'שירמן, השירה, א, מל עמוד 64. באוסף טיילור-שכטר מצאתי שני קטעים (1+6) של דיואן הנגיד הכתוב על קלף: סימנו של האחד

שירים המלאות תיקונים ומחיקות מגלים אנו באוצרות הגניזה גם העתקות העשויות לתת סיפוק מלא לחושנו האסתיטי. מסתבר שאלה היו מלאכתם של סופרים בעלי מקצוע. מן הראוי לציין עוד פרט קוריוזי: יש והמשורר מקבל שיר או איגרת מידידו ובתשובתו הוא משבח לא רק את הצורה ואת התוכן של המשלוח, אלא גם את הריח הטוב הנודף ממנו. מסתבר שכוונתו לבשמים שהוסיפו לפעמים לנייר.

לא תמיד הסתפק המשורר במשלוח שיר לבדו, אלא צירף אליו גם איגרת הערוכה בפרוזה מחורזת, ואף שילב שיר או שירים אחדים בתוך איגרת שכזו. כנראה לא נחשבו האיגרות כתוספת הכרחית לשירים, אך אפשר לומר כי במאות האחת-עשרה והשתיים-עשרה היה מספרן של איגרות-הלוואי יותר גדול משניתן להכיר היום מתוך עיון בכתבי-היד. מן האיגרות נשארו לנו פחות שרידים מאשר מן השירים. ומה שנותר מהן במקורות מחוץ לגניזה היהו דל מאד. כן הגיעה אלינו מן הנגיד איגרת אחת בלבד (בלשון ארמית ובצירוף שיר ארמי).⁸⁴ ובדיואן של משה אבן עזרא כלולות בסך הכול שתי איגרות. ישועה הלוי, עורכו הרביעי של דיואן יהודה הלוי קבע את המדור השלישי (האחרון) של הספר למליצה מחורזת ובכללה גם לאיגרות. ברם בדיואן שבמהדורת ח' בראדי נדפסו רק תשע איגרות, ואף אלה אינן שלמות כולן. מאז הצליחו החוקרים להעלות מתהום הנשייה עוד כמה איגרות – והללו מקוטעות ברובן. יש להניח שחסרות לנו עוד רבות.

כידוע גילה ש"ד גויטיין בין קטעי הגניזה שורה של איגרות ערביות מיהודה הלוי עצמו וגם מבני זמנו תושבי ספרד ומצרים הדנים בין השאר במשורר ובמעשיו. עלידי תגלית זו הגיע לידינו חומר חדש ורב עניין לחקר חייו של יהודה הלוי, אך לא כאן המקום להעריכו בפרוטרוט.⁸⁵ נציין בלבד כי האיגרות הערביות הנ"ל נבדלות לרוב באופיין האינטימי מן האיגרות העבריות הערוכות בסגנון מליצי מקושט ומסולסל. האיגרות והשירים שצורפו אליהן נשלחו לפי השיטות המקובלות באותם הימים. מדי פעם נזכר בהן גם השליח שהתחייב להביאן ליעדן. למשלוחים דחופים השתמשו גם ביוני דואר.⁸⁶ העברת המכתבים למרחק רב היתה כמובן כרוכה בסיכון מה, והדואר עלול היה גם שלא להגיע לתחנתו הסופית. כך למדים אנו מן הדיואן של משה אבן עזרא שהוא

84 השיר והאיגרת בלשון ארמית נדפסו בדיואן הנגיד מהדורת ירדן, ירושלים תשכ"ו, עמ' 260-256. הכותרת הערבית לשיר 'אלוה עוז' (שם מס' ב) רומזת לאיגרת שהיתה קשורה לשיר זה ולא הגיעה אלינו.

85 על האיגרות האלה עיין בסיכומו האנגלי של גויטיין 'The Biography of Rabbi Judah Ha-Levi in the Light of the Cairo Geniza Documents', *PAAJR*, XXVIII (1959), pp. 41-56

86 יהודה הלוי רימז ליונת דואר בשיר הנ"ל (הערה 82 לעיל, טור 51) באמרו: תקטיר [הנושא: היונה] לבונה ואם תתיר צרור מור ואם / שירת שלמה באברתה מקושרת.

. הצרו חתמי שלמה . הקדמותם נגד נביא
 טרסה בע לביא .
 . קדמה סגור לבבות . בחנות , חמי ונבות
 שנט פוק חרבות . ירום צולה צייד .
 חזמו חלל ועבד

תעשה רימי עמוד . אך צלור ופוק חמי
 . ין ועל עז וחול . עם של צי ניידי
 . יתלה בוב שאור .

. עקד לשן הידות . היענה פך חמוות .
 . לך בחסו שם ודות . פי גירו היחיד
 . היא ציור בליה
 . חן לעלה לבט . יתלה לעעוב
 . ינאוק ולה תעבו . בחאוק לה תיאל
 : ארפי קלבי ליה :

ולה אפיל : פי יור חסר
 לכתוב שני : אהל

סחובו בין שבת עמדי . בעסיר פיו לבי
 . עמי טפרי . גמי

ציולי רחב ותפוחו חרב . חחולני גמי אפיר אהב
 בך עליו כחוקי להב . כי חחולני הידי חס אפיר

TS H 15, fol. 46

יהודה אבן גיא, רשימת צבי

יהודה אבן גיא, סמכוני בין שפת עפרי (ידיעות, ב, עמ' קפו-ה)

דוגמאות אחרות מאותו שיפוט של כתבי-יד עיין בספרי 'השירה העברית בספרד ובפרובאנס' הק
 ראשון, עמ' 512-513, לוחות 16-18.

נאלץ לכתוב ולשלוח פעמים שיר ואיגרת משום שבמשלוח הראשון אבדו בדרך שמעבר
לים.⁸⁷

רואים אנו מכל מקום שעורכי הדיואנים הפרידו לעתים בין שירים לאיגרות שליוו
אותם והעבירו את השירים אל מדור היצירות השקולות. יש שאנו מוצאים לפני שיר
מסוג זה כותרת ערבית המסבירה לנו שמלכתחילה היה אותו השיר מצורף אל איגרת
פלונית.⁸⁸

לשירים בשבחם של ידידים ונדיבים צורפו שאר יצירותיו של אותו המחבר וכל
האוסף הזה נקרא לפי הנוהג הערבי בשם דיואן. לפני שניתן לנו להסתכל בקטעים מן
הגניזה היו ידיעותינו על התהוות הדיואנים העבריים לקויות ומקריות. מספר הדיואנים
שנודעו במחצית המאה שעברה היה קטן למדי, ואלה שעמדו לרשות החוקרים לא הגיעו
אליהם לרוב בצורתם המקורית. יש לקוות שבעתיד יוכלו בעלי המקצוע להקדיש תשומת
לב לסידורם, הרכבם ועריכתם של הדיואנים השונים.

87 משה אבן עזרא, שירי החול, מס' 181, כדברי הכותרת הערבית.

88 דוגמאות של שירים המצורפים לאיגרות: משה אבן עזרא, מהדורת בראדי, מס' קפא, קצב;
יהודה הלוי, מהדורת בראדי, כרך ב, עמ' 329 מס' קיח (איגרת), א, מס' צד (שיר) ועיין
בביאורים שם עמ' 313; כרך א, עמ' 207 (איגרת), מס' ע (שיר) ועיין ביאורים עמ' 316; שם
עמ' 211 (איגרת) עמ' 319 (שיר).